

YNGVE HAMMERLIN

Hard mot de harde,

myk mot de myke

NORSK KRIMINALOMSORG I ANSTALT

UNIVERSITETSFORLAGET

Hard mot de harde,
myk mot de myke

Yngve Hammerlin

Hard mot de harde, myk mot de myke

Norsk kriminalomsorg i anstalt

Universitetsforlaget

© Universitetsforlaget 2021

ISBN 978-82-15-01787-7

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Uten særskilt avtale med rettighetshaverne er enhver eksemplarfremstilling og tilgjengeliggjøring bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov eller tillatt gjennom avtale med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Utnyttelse i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og inndragning og kan straffes med bøter eller fengsel.

Henvendelser om denne utgivelsen kan rettes til:

Universitetsforlaget AS
Postboks 508 Sentrum
0105 Oslo

www.universitetsforlaget.no

Omslag: Mette Gundersen
Sats: ottaBOK
Trykk: 07 Media – 07.no
Innbinding: Bokbinderiet Johnsen AS
Boken er satt med: Sabon LT Std 10/14
Papir: 90 g Arctic Matt

*Denne boka dediseres professorene Ragnar Hauge, Nils Christie,
Thomas Mathiesen, Regi Th. Enerstvedt og Pär Nygren.
De fem har betydd svært mye for mine kritiske refleksjoner og har
vært og er betydelige inspiratorer og læremestre for meg.*

*Boka tilegnes også mine venner og gamle kolleger Kåre Bødal,
Inger Marie Fridhov og Egil Larsen.
Jeg står i dyp åndelig gjeld til alle åtte.*

*Varmt takker jeg også alle fanger, betjenter, ledere og andre for at de
så åpent har delt sine erfaringer og kunnskaper med meg.
Det har vært et viktig etisk og faglig lærestykke for meg.*

Forord

Kriminalomsorg i anstalt og fengselsforskning har vært forskningsobjektet mitt fra jeg startet som forsker i kriminalomsorgen på 1980-tallet og fram til sommeren 2019. Ved siden av fengselsforskningen, har jeg tre andre spesialområder og forskningsfelt som jeg har arbeidet med i alle disse årene. Jeg har skrevet flere bøker, forskningsrapporter og artikler innenfor selvmordsforskning, voldsforskning og forskning i forbindelse med menneskesyn og etikk.

Hard mot de harde, myk mot de myke er en bok om fangebehandling, fengselssystemet og kriminalomsorg (i anstalt) i Norge fra 1950 til nå. I boka presenterer og diskuterer jeg de politiske, ideologiske, etiske, faglige og organisatoriske grunnideene som har vært og er rammene for kriminalomsorgens virksomhet og utvikling. Av stor betydning er det idegrunnet og de motsetningene som avspeiles i synet på kriminalomsorgens og fengselssystemets innhold og form og de motstridende tenkemåtene som uttrykkes i straffegjennomføringen, omsorgspraksisen, fangebehandlingen, menneske- og fangesynet. Det aktuelle tidsavsnittet som boka tar for seg, avdekker mye kritikk av inhumane forhold, dårlig fangebehandling og til tider et slett fange- og menneskesyn, men det viser også til en utvikling og til perioder der ideologiske prinsipper og tiltak avspeiler et humant fange- og menneskesyn og en mer progressiv tenkning og praksis som grunnlag for de politiske, organisatoriske og faglige premissene.

Til tider har den eksterne kritikken mot fengselssystemet vært skarp. Men også de interne motsetningene og diskursene har vært kvasse. Mens de fleste utenfor systemet kjenner best til den eksterne kritikken, kjenner få til den interne. De mangelfulle kunnskapene dreier seg ikke bare om de interne spenningene og motsetningene, men òg om interessante og gode opplegg som har vært iverksatt eller tenkt. Mange utenfor kriminalomsorgen har dessuten for lite kjennskap til internforskningens arbeid og kunnskapsproduksjon – en erfarings- og kunnskapskapital som har vært viktig for å forstå det som har skjedd og skjer i det aktuelle tidsrommet. Jeg presenterer derfor flere bidrag i boka som har referanse til internforskningen.

Det hevdes at kriminalomsorgen, fengselssystemet og fangebehandlingen i Norge har gjennomgått store forandringer. Hvis så, på hvilken måte og til hva? Om «det gamle dør», betyr det at «noe helt nytt fødes»? Det ideologiske, faglige og praktiske erfaringsbildet av etatsutviklingen avdekker at ofte når «det gamle» fornyes, blir

det nye gammeldags. Ikke sjelden ser man òg at det som sies å være et nytt tanke-sett, slett ikke er så nytt, men har en ideologisk essens, eller kjerne, som består av seige og sterke historiske røtter og forgreninger: I nåtid og i «det nye» finnes alltid fortid og framtid innbakt.

Boka er ikke bare en presentasjon og en kritisk analyse av kriminalomsorgens og fengselssystemets utvikling, men er også et «oppslagsverk» om tidligere idégrunnlag og opplegg for å utforme en «moderne kriminalomsorg», «en tidsmessig fangebehandling» og «en moderne betjentprofesjon». Mine kritiske analyser er basert på faglige og etiske krav om et humant og anerkjennende menneske- og fangesyn, og jeg stiller spørsmål om hvilke menneske- og fangesyn som dominerer etatsideologien og straffegjennomføringen. Jeg er også kritisk til mye av etatens begrepsbruk som etter min mening ofte blir uklar og eufemistisk. En del begreper og formidlingsformer som brukes, bør derfor tas ut av sirkulasjon og sendes til rensing, omformes eller forkastes (L. Wittgenstein).

Til sist: Utvikles kriminalomsorgen i en positiv eller negativ retning? Sett i lys av humane, etiske, rettmessige og omsorgsrettede krav i fangebehandlingen avdekker boka både gode og dårlige tiltak. Det gjelder både for høysikkerhetsfengsler og for de lite fengselsaktige og åpne fengselssystemene. De historiske erfaringene viser også at det tverretatlige samarbeidet, importerte faglige tjenester («importmodellen»), forskjellige lokale og sentrale opplegg og initiativ – samt en moderne betjentutdannelse og nye og mer omsorgsrettede betjentfunksjoner, har styrket *visse* sider av fangebehandlingen og praksisfeltets virksomhet. Hva nå? – domineres dagens kriminalomsorg for mye av et teknokratisk menneskesyn, økonomisme og nyliberalistiske og managementinspirerte ideer til fordel for en mer omsorgsrettet praksis? Er det tendenser til å underkjenne motsetnings- og spenningsforholdet mellom straffegjennomføringsideologien, (re)habiliterings- og omsorgsideologien og den økonomistiske formålsrasjonaliteten? Og hvordan nedfelles disse motsetningene i praksis? Er ikke fengselssystemet med dets sosiomaterielle struktur også et «mistil-litens system» for fengslede (Hammerlin, 2008)? Et fengselsopphold kan ikke bare reduseres til den nyttefunksjonalistiske parolen What Works?. Vi må spørre om What Hurts?, for så å bevisstgjøre skadevirkningene av et fengselsopphold.

Hundrevis av fanger, etatsansatte, byråkrater, politikere og andre har i årenes løp bidratt til den kunnskapskapitalen jeg har fått i min tid som fengselsforsker. Jeg takker alle på slutten av boka. En spesiell takk til Doris Bakken for hennes hjelp og støtte over mange år, men også for hennes konstruktive og røffe kritikk i skriveprosessen.

Åsenhagen, 20. april 2021

Yngve Hammerlin

Innhold

Forord	7
Innledning	17
Om denne boka	17
Tre ideologiske grunnpilarer	21
«Rent ut sagt» – et kritisk forspill	22
DEL I	
1950- og 1960-tallet	25
Den første etterkrigstiden	27
Med rotfeste i mellomkrigstiden	29
Reformtanker	33
Fangebehandling under kritikk	33
Behandlingsoptimisme	37
Reformforslag	38
Ny fengselslov	42
Tre sporføringer inn i 1970-tallet	49
KROM – en viktig og kritisk utfordrer	51
Politiske endringer og meningsbrytninger	56
DEL II	
1970-tallet – en ideologisk brytningstid	59
Det spenningsfylte 1970-tallet	61
Motsetningene ulmer: Ti temaer	61
1. Fengslenes materielle standard	62
2. Fanger og fangebehandling	66

3. Narkotika i fengslene	68
4. Barn og ungdom i fengsel	72
5. Fangers helse og helsetilbud	76
6. Permisjons- og besøksordningen	78
7. Samarbeidsformer	78
8. Fellesskap, undervisnings- og kulturtilbud	81
9. Betjentenes arbeidssituasjon og rolle	83
10. Sikkerhet og strukturendringer	87
Reformer	90
En intern brytningstid	94
Motsetningsforhold <i>før</i> Kriminalmeldingen	94
Interne motsetninger	95
Tillitskrise	97
Samarbeidskonferansen på Gol	99
Eksternkritikk	107
Motsetninger om kriminalpolitikken	107
KROMs kritikk	109
Kriminalmeldingen – konfliktenes kilde?	113
Kriminalmeldingen	116
Grunnideer	116
Straffe- og fengselsideologi	120
Fengslingens og isolasjonens negative konsekvenser	121
Forholdet mellom behandling og straff	123
Menneskesyn, samfunnsforhold og «den kriminelle»	125
Verdispørsmål	127
Fangegruppa og levekår	129
Syn på tjenestemannsrollefunksjonen	131
Teori, metode og praksis	132
Oppsummering	132
Kritikk av Kriminalmeldingen	133
En spent situasjon	133
Fagkritiske innspill	135
Justiskomiteen friserer Kriminalmeldingen	141
Var kriminalmeldingen et historisk reformblaff eller et skjellsettende dokument?	144

DEL III

1980-tallet og tidlig 1990-tall – dualismens tiår	147
Reformtanker finner feste	149
Politiske endringer	149
Navnendring og organisering	150
Fra «stormfulle høyder» til relativ ro	152
Sikkerhet og reformer	157
Lukket og åpen soning	157
Kontraktsoning	160
Treningsentervirksomheten	170
Narkotika i fengsel – et fiendebilde	173
Kritikken mot etaten tiltar	173
Narkotikaaksjonen	174
HIV/AIDS	188
Kvinner i fengsel	188
Kvinnesoning i fokus	188
Kvinnesoningsutvalgets innstilling	189
Sikkerheten og kontrolltiltak skjerpes	193
Dualisme i fangebehandlingen	193
En barskere og mer konsekvent profil	193
Restriktive tiltak versus liberalisering	195
Ila-drapet	198
Restriktive og repressive tiltak	199
Kursendring og differensieringstiltak	202
Fengselsvesenet under enda sterkere press	204
«Sinnslidende fanger»	206
Psykiske lidelser og helseproblemer	206
Ila-prosjektet	210
Hard mot de harde	212
«De farlige»	212
Sikkerhetsavdelingen i Ullersmo	214
Innstramningene – et resymé	221
Retorikk og trusselbilde	221
Kritikk	225
Fangebehandling, mål i motstrid	231
Regjeringsskifter	235
Behov for byråkratisk ro	236
«La hundre blomster blomstre», men mye visnet	237

DEL IV

1990-tallet – en moderne kriminalomsorg i utvikling?	239
Aktiv kriminalomsorg – tryggere samfunn	241
Dramatiske hendelser og konflikter	241
En viktig fagkonferanse	243
Modernisering og effektivisering	245
Fangebehandling i konflikt- eller konsensusperspektiv	247
En etatsstruktur i endring	251
Nye mål og ny giv	251
Nyliberalisme, managementmodeller, effektivisering	257
En moderne fangebehandling	261
Studien «Alt som før?»	261
Faglig optimisme	265
Kriminalpolitisk handlingsplan	267
Bare en «grå» melding?	267
Sikkerhetsstrategi og fangebehandling	271
Stortingsmelding nr. 23 (1991–92)	273
Grunnideer	273
Sikkerhet, innstramning og forebygging	278
Noen kommentarer	280
Menneske- og fangesyn	283
Eksternkritikk	284
En ny stortingsmelding på vei	285
Stortingsmelding nr. 27 (1997–98)	287
Grunnideer	287
Fangebehandling og tiltak	289
Reduksjon av tilbakefall	292
Menneske- og fangesyn	293
Konkluderende merknader	299
Forskningsbasert kunnskap	300
En betjentprofesjon i endring	303
Et historisk grunnriss	303
Mulighetens personell	306
En moderne betjentfunksjon	307
Tjenestemannsrolleprosjektet	310
Betjentutdanningen	315
Kontaktbetjentordningen	316

Dagens betjentfunksjon	322
1900-tallet ebber ut	325
DEL V	
Fra 2000 – «Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn»	327
Inngangen til et nytt tusenår	329
Regjerings- og ledelsesskifter	329
Global uro og usikkerhet	331
Fagideologiske rammer	334
Fangers levekår	335
Behov for sosiologiske forklaringer	335
Nye studier – fremdeles alt som før?	336
Straffgjennomføringsloven	342
Forløpet for den nye loven	342
Lovens innhold	344
Forskjeller mellom gammel og ny lov	350
Differensiering, aktivitetsplikt og soningsprogresjon	354
Lovendringer	357
Menneske- og fangesyn	358
Omorganiseringer i kriminalomsorgen	361
To regjeringer, to proposisjoner	363
Ny politikk?	363
En motstridende prosess og et besværlig forarbeid	368
Stortingsmelding nr. 37 (2007–2008) Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (Kriminalomsorgsmeldingen)	374
Grunnideer	374
Menneske- og fangesyn	378
Justiskomiteens innspill	380
Stortingsforhandlingene	384
Gjennomføringen	386
Kritikk	389
Mine kritiske refleksjoner	393
Er visjonene spor til noe annet ... eller?	397

DEL VI

Kritiske refleksjoner og etiske fordringer	399
Kritisk blikk mot noen sentrale temaer	401
Straffe-, rehabiliterings- og omsorgsideologi, en motsetning?	402
Fengselssystemets to hovedspor	402
Straffeideologiske prinsipper	404
Rehabiliterings- og omsorgsideologiske prinsipper	414
Ideologiske spenninger	418
Et humanistisk menneskesyn	421
Et grunnbegrep for etaten	421
Begrepsbruk og begrepskritikk	422
Normalisering, normalitet og disiplinering	427
Begrepsbruk og begrepskritikk	427
Normalisering – en utfordring	432
Differensiering	440
Differensiering som praksis	440
De ekskluderte og inkluderte	446
Differensiering og menneskesyn	456
Kriminalomsorg – hva menes?	460
Begrepsbruk og begrepskritikk	460
Omsorg som disiplinering og maktutøvelse	466
Paternalisme og ekspertens dominans	470
Frigjørende omsorg eller omsorgens bundethet	471
Et fengselssystem og fangesyn i forvandling?	474
Idealiser eller realiteter, muligheter og begrensninger	474
Forandring og forvandling som begrep og praksis	477
Fangebehandling, fange- og menneskesyn – hvilken retning?	481
Ekskurs	481
Fangene og frihet	486
Begrepsbruk og begrepskritikk	486
Er fangenes valg frie?	489
Makt, kontroll og disiplinering	494
Se mennesket i fengsel / fengslet i mennesket	501
Menneskesyn, fangesyn og virksomheten	501
Veien videre – en begynnelse på en avslutning?	504
Hva med tidsånden?	504
Kritikkens nødvendighet	511
«Vagt sett – vagt sagt»	513

Kriminalomsorg i framtiden – hvilken retning?	515
Fengsler i framtiden – soningsmaskiner?	517
Utopi/utopisme	523
Fengsel – en velferdsinstitusjon?	523
Epilog: Hard mot de harde, myk mot de myke	527
Bekymringens tidsbilde	528
Ethiske utfordringer	530
Hva nå? Et situasjonelt tidsbilde	545
VEDLEGG	557
Vedlegg 1	
Fangenes tapsliste	559
Vedlegg 2	
Importmodellen og etatens fagimport – noen kritiske strøtanker	563
Vedlegg 3	
Oversikt over ekspedisjonssjefer og justisministere	573
Vedlegg 4	
Statistikk	574
Fangepopulasjon og anstalter 1950–1959	574
Fangepopulasjon og anstalter 1960–1969	575
Fangepopulasjon og anstalter 1970–1979	576
Fangepopulasjon og anstalter 1980–1989	577
Fangepopulasjon og anstalter 1990–1999	578
Litteratur	579
Stikkord- og navnerregister	614
Takk til	635

Innledning

Om denne boka

Det sies at kriminalomsorgen, fengslene og fangebehandlingen i Norge har gjennomgått store endringer. Enkelte hevder at det har vært et paradigmeskifte – en stille revolusjon. Stemmer påstanden? – og hva er i så fall forandret? Og ikke minst: Hva legges i begrepene «en moderne kriminalomsorg i anstalt», «en tidsmessig fangebehandling» og «en moderne betjentrolle»? Å studere utviklingen er komplisert. Den er mangfoldig, sammensatt og periodevis svært motsetningsfull. Det er derfor et tidkrevende og omfattende forskningsarbeid som ligger til grunn for denne boka.

I trettiseks år har jeg vært forsker i kriminalomsorgen. Mye av forskningsarbeidet mitt er praksisforskning og har foregått i fengslene og i etaten ellers. Det innebærer svært mange fengselsstudier og studier av tiltak som har vært satt i verk overfor fange- eller betjentgruppa. Foruten forskning av forholdene i fengslene og av fengselshverdagens indre liv, har jeg i hele min virketid forsket på praksisfeltet og hatt samtaler, fagdiskurser, møter og intervjuer med flere hundre fanger, betjenter og andre faginvolverte på ulike nivåer. Deres eksistensielle og ontologiske situasjon og deres fortellinger og refleksjoner er særdeles viktige for å kunne forstå mer av det som har skjedd og skjer på praksisfeltet.

Jeg har også arbeidet mye med grunnforskning, teoriutvikling, forståelses- og begrepskritikk. Ved siden av fengselsforskningen er mine spesialområder selvmordsforskning, voldsforskning og forskning med basis i menneskesyn, fangebehandling, etikk og vitenskapsteori; jeg har skrevet en rekke bøker, artikler, forsknings- og evalueringsrapporter om og innenfor disse temaene. Alle fire spesialområder har vært og er sentrale for forskningsoppgavene mine i etaten. Det betyr også at jeg har arbeidet mye innenfor ulike fagdisipliner og i forskjellige fagmiljøer.

Jeg har bygget denne boka mye på min egen (men selvsagt også andres) forskning i og av etaten og praksisfeltet. Én av mange viktige basisstudier er min dr.philos.-avhandling *Om fangebehandling, fange- og menneskesyn i norsk kriminalomsorg i anstalt 1970–2007* (Hammerlin 2008). Visse deler av boka er en redigert utgave av avhandlingen. Men boka kjennetegnes først og fremst ved oppfølgende og nye studier og refleksjoner som jeg har gjort på basis av utviklingen i kriminalomsorgen fra 1950-tallet fram til i dag. Den er også en lettere utgave da en del tunge filosofiske refleksjoner i dr.philos.-avhandlingen er utelatt i denne versjonen. Foruten fengselsstu-

dier og forskningsarbeidet på praksisfeltet og med intervjuer og dialoger med mange hundre fanger, betjenter og andre aktører i etaten, omfattet av handlingen svært mange samtaler og fagdialoger med flere justisministre, rådgivere/statssekretærer og ekspedisjonssjefer. Jeg har også hatt dialoger med en stor gruppe andre ledere i etaten som har hatt sitt virke i perioden fra 1950-tallet og fram til dags dato, blant annet fengselsledere, fengsels- og regionsdirektører (Hammerlin 2008, s. 17–18). En annen viktig delstudie som har gitt visse impulser, er samtaler og intervjuer med en gruppe etatsledere som forskerkollega Inger Marie Fridhov og jeg gjennomførte i forbindelse med et etatshistorisk oppdrag vi fikk av KRUS og departementet.

«Vi møter praksisfeltet i teorifeltet, men også teorifeltet i praksisfeltet», sier psykologen, statistikeren og vitenskapsteoretikeren Benny Karpatschof i sin metodebok (2006, s. 14–15). Jeg har brukt mange forskjellige metodiske verktøy og teoretiske tilnæringsmåter i forskningsarbeidet, og dokument- og litteraturstudiene har vært svært omfattende, arbeids- og tidkrevende. Nye metodiske tilnæringer er også utviklet og anvendt. Med min «innenfraposisjon» i systemet helt fra tidlig 1980-tall til sommeren 2019 har jeg òg fått et inngående og konkret bilde av utviklingen og de faglige, ideologiske, politiske og etiske meningsbrytningene og spenningene som har preget etaten – både kjente og ikke kjente forhold. Trykket og kritikken utenfra har til tider vært svært krevende for etaten; det har også de interne ideologiske, faglige og personlige konfliktene og motsetningene vært. Ved siden av adekvat og bred forskningsmetodikk (både kvantitativ og kvalitativ metodikk) har jeg arbeidet ut fra sju analytiske komponenter som tidligere dekan ved KRUS Egil Larsen og jeg utviklet i boka *Menneskesyn i teorier om mennesket* (1997/1999). Der spør vi om hvilke *menneskesyn, ideologier, etikker/moral, teorier, praksisformer, metode og estetikk* som kommer direkte og indirekte til uttrykk i arbeidet med og teorier om mennesker. De sju analysekomponentene har jeg òg brukt til å analysere kriminalomsorgens og fengselssystemets idégrunnlag, fangesyn og praksis, men også til å studere konkrete tiltak som har vært satt i verk. Viktig inspirasjon i alle år har jeg fått fra tysk, fransk, italiensk, engelsk, amerikansk, norsk og dansk filosofi.¹ Min teoretiske, metodologiske og filosofiske tilgang bygger også på mangeårige studier på basis av virksomhetsteorien (Activity Theory), Kritisk psykologi, fenomenologi, eksistensfilosofi/eksistensialisme og hermeneutikk. Jeg arbeider innenfor en sosiologisk og sosialfilosofisk tradisjon. Men i forbindelse med min spesialkompetanse innenfor fengselsforskning, selvmordsforskning, voldsforskning og vitenskapsteori/

1 Jeg har i alle år hatt et nært og omfattende samarbeid med flere fag- og forskningsmiljøer i Norden og andre land, og særlig mye kontakt har jeg hatt med danske fagmiljøer innenfor psykologi, filosofi, kritisk psykologi og pedagogikk. Jeg har òg vært sensor, veileder, har forelest og undervist mye på universitets- og høyskolenivå, men også forelest for andre fagmiljøer. Undervisningen har vært knyttet til temaer relatert til fengsels-, selvmords- og voldsforskningen min, men også til menneskesyn, etikk og vitenskapsteoretiske emner.

etikk, har jeg hentet mye inspirasjon fra andre fagdisipliner (psykologi, psykiatri, rettsfilosofi, retts sosiologi, kriminologi, pedagogikk, idehistorie, historieforskning, menneskerettighetstenkning osv.). Svært viktig for meg har sosialfilosofien, moralfilosofien, vitenskapsfilosofien og kunnskapssosiologien vært. Jeg tilhører en kritisk dialektisk forskningstradisjon – også med feste i det som nå kalles «den humane vendingen» – der forståelsen av det indre forholdet melleom mennesker, natur og den menneskeskapte omverdenen er grunnleggende. Viktig tillegginspirasjon har òg R. Willigs *Kritikkens u-vending* (2013), *Forsvar for kritikken* (2007) og P. Bourdieus (2005) *Viden om viden og refleksivitet* vært. For meg blir «den humane vendingen» og «en vending mot det sosiomaterielle rommet» et basalt perspektiv (Hammerlin 2008; 2018b). Det betyr også at fengslens arkitektoniske, topografiske og sosiomaterielle organisering blir viktige for å forstå fengslede eksistensielle betingelser som innesperret. Fangebehandlingen og fengselshverdagens sosiomaterielle miljø – samt virksomhetens innhold og form – blir derfor sentral.

Den franske filosofen Alain Badiou (1989, 2009) betoner at filosofens oppgave ikke bare er å forholde seg til det man ser, men *å se det som ikke er synbart*. Dette har vært og er en svært viktig arbeidsmetode for meg. Et tredje analytisk verktøy er det klassiske filosofiske spørsmålet «*What if ...*», som den slovenske filosofen Slavoj Žižek har aktualisert på en ny og utfordrende måte i *In Defense of Lost Causes* (2008). Ja, *hva nå hvis* kriminalomsorgens grunnideologier, praksisformer og begrepsbruk, som «kriminalomsorg», «normalisering», «differensiering», et «humanistisk» fangeperspektiv og andre begreper som etaten bruker, rommer noe annet enn det de framstilles som?

Jeg har arbeidet mye med kritikk av etatens begrepsbruk. Språk er makt – makt er språk: Er det noe som skjules i begrepsbruken (G. Agamben, 2008)? Bør ikke nye og mer adekvate begreper utvikles (G. Deleuze og F. Guattari, 1996)? Eller, for å gjenta Ludwig Wittgenstein-sitatet, så må vi ta visse begreper ut av sirkulasjon, analysere og rense dem, for så å vurdere om de skal settes inn i sirkulasjon igjen.

*

I denne boka gir jeg en samlet framstilling av norsk kriminalomsorg i anstalt (fengselssystemet) fra 1950 til nå. Jeg spør om hvilke idégrunnlag, faglige tenkemåter, menneske- og fangesyn som har vært og er rammene for virksomheten, og hvordan de er kommet til uttrykk i etatens ulike systemnivåer, dokumenter² og i praksis. I dagens fangebehandling og bruk av fengsler griper fortid, nåtid og framtid inn i

2 Stortingsmeldinger, stortingsproposisjoner, kriminalomsorgens virksomhetsplaner, strategidokumenter, programvirksomheters manualer m.m. har ideologiske forankringer og verdstandarder som preger virksomhetene. (Se bl.a. Nygren, P., 1995; Nygren, P. og Fauske, H., 2004, 2009; Althusser, L., 1976, 2008; Eagleton, T., 2007; Žižek, S., 2019; Piketty, T., 2020).

hverandre. Jeg har derfor studert utviklingen med et kritisk blikk rettet mot fangebehandlings- og fengselssystemets innhold og form. Kritikken er også rettet mot begrepsbruken og forståelsesmåter innenfor dagens kriminalomsorg. Refleksjonene omfatter dessuten de fagideologiske prinsippene som uttrykkes i politiske dokumenter og i diverse etatsdokumenter. Bokas lesere vil sann sett bli kjent med utviklingen av det idégrunnlaget, den fangebehandling, de fangesyn og de begreperne som er sentrale for forståelsen dagens kriminalomsorg i Norge. Boka har òg en tilleggsfunksjon som et historisk, leksikalsk og tematisk oppslagsverk og gir således en oversikt over tiltak, opplegg og tenkemåter som begrunner det som gjøres. Flere av tiltakene, internstudiene og diskursene som presenteres er enten glemte eller helt eller delvis ukjente innenfor mange av dagens fagmiljøer.

Kunnskaps- og erfaringskapitalen om virksomheten og internforskningen er derfor svært mangelfull. Denne kunnskaps- og erfaringskapitalen er viktig for å kunne forstå kriminalomsorgens utvikling og dagens organisering og opplegg. Viktige er ideene bak og utviklingen av fangebehandlingen og de faglige forståelsesmåtene, de interne og eksterne diskursene som legges til grunn for den praktiske tilretteleggingen. Også betjentprofesjonens modernisering og det faglige samvirket kriminalomsorgen har med andre etater og fagmiljøer har sin historiske begrunnelse.

De historiske røttene og forgreningene er sterke og seige. Det nye som man tenker er heller ikke så nytt som man ofte tror. Til sist presenterer jeg noen av mine refleksjoner om dagens utvikling sett også inn i framtiden. Er utviklingen progressiv eller regressiv? Er det tegn til dehumanisering? *Ser man mennesket* som er fengslet?

Boka er delt inn i seks hoveddeler. De fem første delene representerer fem ulike tidsperioder/epoker innen kriminalomsorgen fra etterkrigstiden og fram til i dag, mens jeg i del VI legger vekt på begrepskritikk og kritikken av aktuelle forståelsesmåter.

Del I har tittelen *Den første etterkrigstiden* og omfatter fengselsideologiske prinsipper og fangebehandlingsformer og de reformtankene og den kritikken som vokser fram på 1950-tallet og 1960-tallet. Hvordan ga dette seg utslag på 1970-tallet?

Del II bærer hovedoverskriften *1970-tallet – en ideologisk brytningstid* og tar for seg 1970-tallet og den spennings- og motsetningsfylte tiden *før* og *i forbindelse* med St.meld. nr. 104 (1977–1978), den såkalte Valle-meldingen. Politisk og faglig møtte meldingen betydelig kritikk, men på tross av den massive kritikken hevdes det at den fikk en viktig betydning for ettertiden – men på hvilken måte? I del II har visse utviklingstrekk, konflikter og kritikken av meldingen fått stor plass fordi de faglige og ideologiske spenningene i perioden betydde svært mye for tiårene etterpå. Det gjelder ikke minst fangebehandlingen, de fagideologiske perspektivene og temaene som diskuteres og ble utviklet i perioden.

Del III omfatter 1980- og tidlig 1990-tall. Sporene fra tiårene før er tydelige. Det er *dualismens* og *motsetningenes* tiår. Jeg beskriver og analyserer idé- og fagutviklingen i denne perioden og hvordan en del av reformtenkningen fra Valle-meldingen fikk feste på 1980-tallet. Flere gode opplegg ble òg iverksatt. Jeg tar også for meg en rekke fengselsfaglige problemer, fatale hendelser, motsetninger og spenninger som preget etaten dette tiåret, og som fikk konsekvenser for fengselsvirksomheten langt inn på 1990-tallet. Men hvordan kom de til uttrykk og hvilke faglige og praktiske konsekvenser fikk de?

Del IV har hovedtittelen *1990-tallet – en moderne kriminalomsorg i utvikling?* Del IV framstiller idé-, organisasjons- og fagutviklingen på 1990-tallet fram mot tusenårsskiftet. Faglige motsetninger og etatskritikk står sterkt i perioder. I dette tidsavsnittet utformes flere dokumenter, faginnspill, organisasjons- og praksisformer som har fått grunnleggende betydning for utviklingen i etaten helt fram til nå.

Del V har jeg gitt tittelen «*Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn*». Denne delen rommer utviklingen, organisatoriske endringer, tendenser til reformer og nytenkning, men også tilbakeslagene på 2000-tallet.

Del VI har overskriften *Kritiske refleksjoner og etiske fordringer*, der jeg i en tematisk sammenfattende form diskuterer og kritisk vurderer etatens ideologiske og faglige føringer, dens fange- og menneskesyn og begrepsbruk. Ikke minst er begrepskritikken viktig. Spørsmålet er: Er de mest sentrale begrepene som brukes dekkende for det som gjøres? – eller er de eufemismer? Hvis ikke dekkende – på hvilken måte? Kritikken er basert særlig på egen forskning og refleksjoner. Til sist diskuterer jeg *Hva nå? – og veien fram*: Er fengselssystemet en anakronisme eller i takt med tiden?

Etatsutviklingen kjennetegnes i perioder ved betydelige indre spenninger og motsetninger: Jeg sporer endringer og motstand i denne utviklingen ved å framheve reformer i praksis og ved å presentere og diskutere viktige retningsgivende dokumenter som utarbeides. Til tider har utviklingen vært preget av fatale og dramatiske hendelser – i andre perioder en tilsynelatende ro. Av stor betydning er de politiske, ideologiske og faglige føringene, men også aktørers innspill og innsatser på praksisfeltet.

Tre ideologiske grunnpilarer

Innledningsvis vil jeg kortfattet presentere tre ideologiske grunnpilarer eller vesens-trekk som etter min mening er nødvendig for å kunne forstå kriminalomsorgens og fengselssystemets virksomhet og utvikling. Å gjennomføre samfunnsoppdraget straffegjennomføring og det å sikre samfunnsbeskyttelse i og utenfor fengslene er

sentrale krav innenfor det straffeideologiske perspektivet. Sikkerheten er grunnleggende. Men også rehabiliterings-, påvirknings-, hjelpe- og omsorgsideologiske begrunnelser er sentrale i moderne kriminalomsorg. Framstillingen her er kortfattet fordi jeg senere i boka vil presentere og drøfte de tre pilarene mer inngående (se del VI). To av pilarene representerer fengselssystemets essens eller kjerneideologier og avspeiler etter min mening systemets historiske og ideologiske hovedspor og grunnkarakteristika:

Det ene hovedsporet er straffeideologien og straffegjennomføringsideologien. Det består av forskjellige maktstrukturer, disiplinerings-, sikkerhets- og kontrollanordninger som skal sikre at samfunnsoppdraget straffegjennomføring og frihetsberøvelse iverksettes og fullbyrdes. Materielt, teknologisk, sosialt og ideologisk sett skal fengslene med deres sikkerhets-, kontroll-, sanksjonerings- og disiplineringsformer garantere samfunnet utenfor og livet bak murene og gjerdene trygghet, sikkerhet, ro og orden.

Det andre hovedsporet er rehabiliterings-, habiliterings-, påvirknings- og omsorgsideologien. Den har to begrunnelser: Som a) tiltak for skadereduksjon av fengselsoppholdet, og som b) ulike hjelpe- og behandlingstiltak for at den enkelte skal tilegne seg handlekompetanse for et rusfritt og kriminalitetsfritt liv etter soning. De to ideologiske hovedsporene bygger på ulike og motstridende menneske- og fangensyn, og begge påvirkes av forskjellige faglige og politiske idéstrømninger. I tillegg preges den historiske utviklingen og dagens fengselssystem av en *økonomisme* og en *formålsrasjonalitet og styringsideologi* som jeg har kalt *det tredje hovedsporet*. Sentralt i kritikken min er etatens idéforankring, dens begrepsbruk og det teoretiske grunnlaget for virksomheten. Jeg innleder med et kritisk forspill; grunntemaet i det aktualiseres også i del VI og i epilogen i denne boka.

«Rent ut sagt» – et kritisk forspill

– *Om hundre år vil menneskene se på fengslet som vi i dag ser på steile og hjul*, sa forfatteren Helge Krog i et intervju i Dagbladet en desemberdag i 1960.³ «Den gamle stridsmannen», som journalisten Axel Kielland kalte ham i intervjuet, satt ikke alene ved restaurantbordet.⁴ Der var også en annen ung stridsmann, forfatteren Jens Bjørneboe. Han hadde nettopp gitt ut fengselsromanen *Den onde hyrde*. Nå skulle boka – med Krogs hjelp – bli skuespill.⁵

3 Dagbladet, den 10. desember 1960: *En gammel kriger drar sverdet*. Steile og hjul er en tidligere form for legemsstraff, dødsstraff, tortur og likskjending.

4 Under psevdonymet Zero skrev Axel Kielland flere kritiske artikler og reportasjer om forholdene i norske fengsler.

5 Bjørneboe, J. (1965): *Til lykke med dagen*. Oslo: Pax forlag. Stykket ble satt opp ved Oslo Nye Teater i 1965. *Den onde hyrde* ble også filmatisert.

– *Jeg kom i skade for å lese «Den onde hyrde», fortsatte Krog i intervjuet. – Ennå en gang sto det levende for meg hva vi ganske ustraffet fortsetter å gjøre mot de straffede. Boka rykket meg plutselig 30 år tilbake i tiden, jeg husket hva vi sloss for den gangen og kjente en hvitglødende fortvilelse over at det altså var forgjeves. Istedenfor å rette på noe, bygger vi et nytt kjempefengsel – og snart skal vi få se bygdene slåss om å få en slik inntektsgivende anstalt. Jeg skammer meg – og de fleste mennesker skammer seg mer eller mindre bevisst over det vi gjør mot ulykkelige mennesker.*

– *For 30 år siden? Hva hendte da?* spør Kielland forundret. – *Det er en skam at Helge Krog må minne meg om det. Jeg hadde ganske glemt at det faktisk var jeg selv som startet det forrykende uværet som den gang gikk over norsk fengselsvesen. Det var jeg selv som 9. januar 1932 avslørte den uhyggelige tragedien om fange nr. 258, Gabrielsen, som ble lagt i jern og satt i den forhistoriske «Kummen» på Akershus og som til slutt i ufattelig fortvilelse tok sitt liv ved å hakke blikk-koppen i stykker og svelge skårene. Men det var ikke bare «Fangen Gabrielsens skjebne» som da ble heftig diskutert, men også tilleggstraffer som ble brukt mot fangene. Den 5. januar 1932 slo Dagbladet opp på førstesiden: På besøk i «Kummen» fange-tårnet på Akershus. Middelalderceller og hård straff. Må systemet på landsfengslet baseres på brutalitet? Fire dager etter skrev Krog i en artikkel: «Kan det være lovlig?» Han kritiserte fengselsdirektørenes administrative forføyninger om bruk av tilleggsstraff uten lov og dom og stilte spørsmål om ikke sanksjonspraksisen var et brudd på Grunnlovens § 96. Strafferettsautoriteten professor Frede Castberg fulgte opp i Dagbladet den 14. januar: Han mente at tilleggsstraffen stemte dårlig overens med prinsippet i Grunnlovens § 96 og tydeliggjør at han «synes at fengselsmyndighetene er kommet til yttersiden av eller utenfor det tilateliges grense». Kritikken førte til at stortingsmenn fra alle partier samme dag gikk til Akershus «for å ta landsfengslet i øiesyn». Kiellands fengselsartikler hadde åpnet for en flerrende kritikk av fengselssystemet, og maken til rabalder som oppsto hadde man knapt sett tidligere. Krog overtok saken, skriver Kielland, og han gikk i krig med en ærlig villskap som fikk hele samfunnet til å gispe og da med en flammende indignasjon som tvang alt fram. Kielland fortsetter ... det var rett og slett storartet, ingen fikk fred, professorer og prester, fengselsdirektører og psykiatere røk i tottene på hverandre, aldri har jeg hatt en slik følelse av ordets overveldende makt, det var som en så landsfengsel og botsfengsel smuldre (...). Men trass i kritikken tretti år tidligere, de gamle fengselssystemene ble ved.*

– *Ja, sier Helge Krog – de står der like forbannet – altså var det forgjeves. Hvem skulle trodd det? Vi fikk harmen til å koke – særlig mot den forbenete presten som krevde stillhet om fengslet. Hva som skjer bak murene angår ikke samfunnet, sa presten. Jo! skrek vi. Vi skrek høyt og vi skrek i kor, hele opinionen var enig om at det angikk oss, at vi hadde et ansvar. Men det ble presten som fikk rett. Stille ble*

det igjen. Og nå kan Bjørneboe fortelle at vi ikke er kommet et eneste skritt videre. Altså begynner vi igjen!

*

Kritikken mot fengselsvesenet var i perioder sterk på 1930-tallet. Den ble enda mer skjerpet på 1950-tallet og ramsalt på 1960- og 1970-tallet. Den avdekket ikke bare kritikkverdige og inhumane forhold, men var én av flere faktorer som ga inspirasjon til en mer faglig og etisk vaksomhet i tiårene som fulgte. Tidlig på 1950-tallet hadde sosiologen Vilhelm Aubert kommet med flere kritiske utspill. Også forfatteren Georg Johannesen og sosiologen Johan Galtung utfordret fengselsvesenet med berettiget kritikk. Begge hadde sittet i lukket fengsel på lange dommer for militærnekting; begge hadde opplevd fangetilværelsen. I 1955 kom Galtungs artikkel *De soner for oss alle* og andre innspill.⁶ Fire år senere⁷ kom Galtungs avhandling *Fengselssamfunnet* der han analyserte fengsels-, fange- og betjentsamfunnet. Han skriver i forordet: «Det er ingen grunn til å legge skjul på at oppholdet i Norges største fengsel gjorde et dypt inntrykk, og at følelsen av fengslet som et ritual, overlevert fra fortiden og meget dårlig tilpasset vår tids krav, var (og er) sterk.» – Og han fortsetter: «Fengselsinstitusjonen er da også kommet stadig mer inn i almenhetens søkelys, og det er knyttet sterke verdistanpninger til straff og fengsel.»⁸

Kritikken tiltok utover 1960- og 1970-tallet. Det var en periode da kriminologien, institusjonssosiologien, avviks- og stigmasosiologien var under sterk utvikling. Norske sosiologer og kriminologer som Nils Christie og Thomas Mathiesen fikk etter hvert stor internasjonal og nasjonal betydning.⁹ Mens de aller fleste, særlig politikere, hadde et avmålt forhold til datidens fengselssystemets innhold og form, blusset kritikken opp: Et fengsel var ikke lenger bare et fengsel – og en fange var ikke lenger bare en fange: Fangen var et menneske som led i et inhumant system. Forholdene var dårlige og fanger ytet motstand. På 1950- og 1960-tallet ble kritikken mot etaten rettet fra flere hold, og myndighetene og politikerne måtte forholde seg til den. Kritikken har òg hatt betydning for nåværende moderne fagtenkning.

6 Galtung, J. (1977): Hvordan skal det gå med Norge? I: Rudeng, E. (1977): *Hvordan skal det gå med Norge? Artikler 1953–1977 i utvalg*. Oslo: Gyldendal. Her nevnes også *De soner for oss alle* (fra 9.9.1955), – *Skjønn er sjelens pilgrimsgang!* (Magasinet for Alle nr. 50, des. 1956) og *Ordmagi i fengselsvesenet* (29.1.1959).

7 Galtung, J. (1959): *Fengselssamfunnet. Et forsøk på analyse*. Oslo: Universitetsforlaget. Han beskriver og analyserer fengselssystemet på basis av sitt opphold i Sarpsborg hj.f. og Oslo krf. i 1954–55.

8 Galtung, 1959, s. XI–XII.

9 I 1965 kom bl.a. T. Mathiesens dr.philos.-avhandling, aksjonsforskningsstudien fra Ila, *The Defences of the Weak. A Sociological Study of the Detention Institution for Abnormal Criminals*. Oslo: Inst. For Social Research / også Travistock Publ. Limited).

Hvilke fangebehandlingsprinsipper, fangesyn og menneskesyn kommer til uttrykk i norsk kriminalomsorg fra 1950-tallet og fram til i dag? Hvordan har utviklingen vært? Hvilken retning har norsk kriminalomsorg i anstalt inn i framtida? Hvilke motsetninger og meningsforskjeller uttrykkes i de forskjellige fengselsfaglige, fengselspolitiske og ideologiske diskursene?

Hammerlin presenterer og diskuterer fengselsystemets motstridende ideologiske prinsipper, kravstrukturer og virksomhetsformer fra 1950 til i dag og analyserer dets grunnbetingelse – motsetningen mellom fengselsstraffideologien og habiliterings-, rehabiliterings- og omsorgsideologien. Er motsetningsforholdet uforsonlig? Og hva med de økonomistiske, managementinspirerte og markedsideologiske prinsippene som styrer fengselsetaten? Hvilke erfaringer har kommet til uttrykk? Er det et motsetningsforhold mellom idealer og realiteter? Er det en moderne kriminalomsorg eller et moderne fengselsystem i utvikling?

Boka er basert på praksisforskning, grunnforskning, begrepskritikk og teoriutvikling. I tillegg til de mange intervjuer og samtaler forfatteren har hatt med fanger og betjenter og andre fengselsansatte gjennom alle disse årene, og alle studier han har foretatt i fengslene, har han hatt samtaler og diskusjoner med blant andre justisministre, ekspedisjonsjefer, statssekretærer/rådgivere, region- og fengselsdirektører og fengselsledere fra hele perioden.

Yngve Hammerlin er dr.philos., forsker og forfatter. Han har vært forsker og førsteamanuensis ved Kriminalomsorgens høgskole og utdanningssenter (KRUS) og forsker i kriminalomsorgen fra tidlig på 1980-tallet til sommeren 2019. Hammerlin har fire spesialområder: fengselsforskning, selvmordsforskning, voldsforskning og forskning om menneskesyn og etikk/moral. Han har skrevet bøker, artikler og forskningsrapporter om alle de fire temaene.

ISBN 978-82-15-01787-7

9 788215 017877

UNIVERSITETSFORLAGET.NO